

Лекція 1

**Вступ до курсу «Історія української та зарубіжної культури».
Культура: сутність, структура, функції.**

План

1. Поняття “культура”. Етимологія та зміст терміна.
2. Структура та функції культури в суспільстві.
3. Типологія культур.
4. Місце української культури в контексті світової культури.

***Основні поняття:** культура, культурологія, мистецтво, національна культура, субкультура, сучасна культура, традиційна культура, українська культура, художній стиль, художня культура.*

1. Поняття “культура”. Етимологія та зміст терміна

Пристаючи до вивчення такого складного і специфічного явища як культура, треба звернути увагу на багатозначність цього поняття. У 1952 р. американські дослідники А. Кребер і К. Клакхон нарахували 164 визначення терміна “культура”. Вже через 20 років французький культуролог А. Моль вказав 250 визначень. Зараз – близько 500 визначень цього терміна.

У сучасних європейських мовах слово “культура” вживається принаймні в чотирьох основних значеннях. По-перше, для позначення загального процесу інтелектуального, естетичного, духовного розвитку. По-друге, словом “культура” користуються тоді, коли йдеться про суспільство, яке ґрунтується на праві, порядку, моральності. У цьому значенні поняття “культура” збігається з поняттям “цивілізація”. По-третє, під “культурою” розуміють спосіб життя людей, притаманний певній спільноті (молодіжна культура, професійна культура тощо), нації (українська, японська, німецька тощо), історичній добі (антична культура, культура Ренесансу, культура Бароко та ін.). Нарешті, по-четверте, слово “культура” вживається як абстрактна, узагальнююча назва для різноманітних способів, форм і наслідків інтелектуальної та художньої діяльності людей у галузі літератури, музики, живопису, театру, кіномистецтва тощо.

У повсякденному житті слово “культура” розуміють і як те, що характеризує людину в сфері соціальної поведінки, зокрема її тактовність, повагу до інших людей, делікатність, уміння завжди знати міру свого вчинку. Широко розповсюджене ототожнення культури з освіченістю. При цьому не з тим типом освіченості, який виступає синонімом ерудиції, накопиченої розумом інформації а з тим її змістом, що начебто “осідає” у внутрішньому світі особистості, роблячи її носієм якостей, прийнятих як культурні. У цьому разі культура ставиться на один щабель із внутрішньою інтелігентністю, практично ототожнюється з нею.

Іноколи у повсякденному вжитку слово “культура” застосовується для характеристики якісного стану тих чи інших явищ. У цьому ключі й випускаються книги з найменуваннями: “Культура мовлення”, “Культура почуттів”, “Про культуру продажу товарів”, “Культура житла” тощо. І хоча

це не зовсім буденне, швидше літературно-публіцистичне слововживання, але його витoki слід вбачати саме в буденній свідомості. Прийнято й розуміння культури як того, що є специфічним для міського способу життя на протигагу сільському.

Досить часто термін “культура” наближається до оціночної характеристики форм зовнішньої поведінки людини, виступає як інша назва дотримання норм етикету. “Некультурно поводитесь” – ця поширена фраза явно виражає негативну оцінку тому, хто порушує загальноприйняті норми.

Слово “культура” походить від латинських слів “colo”, “cultio” – обробіток, “colere” – обробляти, вирощувати, а пізніше – вклонятися, вшановувати (культ богів, предків). До середини I ст. до н.е. ці слова пов’язувалися саме із землеробською працею. Поступово поняття “культура” поширюється на такі сфери людської діяльності, як виховання, навчання, вдосконалення самої людини.

У трактаті “Про землеробство” (“De agri cultura”) Марка Порція Катона (234 – 149 рр. до н.е.) йдеться не просто про обробіток землі, а про “обробіток окремої ділянки, який неможливий без особливого душевного настрою”. У листах Марка Тулія Цицерона (106 – 43 рр. до н.е.), відомих під назвою “Тускуланські бесіди”(45 р. до н.е.), вислів “cultura animi autem philosophia est” (“проте культура духу є філософія”) був спрямований на необхідність духовного, розумового розвитку людини як фактора її вдосконалення. Відтоді слово “культура” починає вживатися як синонім вихованості, освіченості людини, і в цьому значенні воно ввійшло в усі європейські мови, в тому числі й українську.

Проте на цьому еволюція лексеми “культура” не закінчується. В епоху раннього Середньовіччя вона використовується в значенні аграрного виробництва (“agri cultura”), а щодо інших сфер людського буття вона трансформується в слово “cultus” (культ), яке передбачало здатність людини розкрити власний творчий потенціал в любові до Бога. З розвитком феодальних відносин, переростанням замків та монастирів в осередки міської культури виникає уявлення про лицарство як своєрідний культ доблесті, відваги й гідності, а також поширюється комплекс значень слова “культура”, згідно з яким вона стала асоціюватися з міським укладом життя, а ще пізніше, в добу Ренесансу, – з досконалістю та активізацією інтелектуального та творчого потенціалу людини.

На межі Середніх віків та Нового часу поняття культури набуло світоглядно-морального змісту. Це пов’язано з великими соціальними зрушеннями в Західній Європі – першими буржуазними революціями, початком промислового перевороту, утвердженням нових, капіталістичних відносин. Німецький вчений Самуель Пуфендорф (1632 – 1694) у 1684 р. вперше вживає слово “культура” як самостійний термін для означення духовного світу людини, яка починає усвідомлювати себе силою, здатною протистояти “натурі” (природі), а “культурна” європейська людина Нового часу наділяється якостями, які значно відрізняють її від “природної” людини

минулого. Перед мислителями постають питання про сутність нового середовища життя, що створюється людиною на противагу природі, про його вплив на саму людину, про те, лихом чи благом є новий, штучно створюваний людиною світ.

У європейській думці Нового часу культура розглядалася насамперед як феномен духовного порядку, як наслідок і прояв творчої діяльності в галузі науки, мистецтва, релігії, права тощо. Матеріально-виробнича діяльність, яка була примусовою для переважної більшості безпосередніх виробників, поняттям культури не охоплювалася, тому що не створювала належних умов для творчої активності людини. Натомість, духовна діяльність завжди асоціювалася з вільним інтелектуальним пошуком, фантазією і натхненням, незалежним від зовнішніх обставин внутрішнім світом людини, що робить її більш досконалою і сильною.

Майже всі просвітницькі концепції культури – Шарля Монтеск'є (1689 – 1755), Вольтера (1694 – 1778), Анна Тюрго (1722 – 1781), Жана Кондорсе (1743 – 1794) та інших – базувалися на ідеї загальності людського розуму та його законів; вони природньо пов'язали культуру з тими перевагами і благами, які несуть людині вдосконалення й застосування розуму. Французькі просвітителі вважали, що “культурність”, “цивілізованість” нації чи країни, на противагу “дикунству” і “варварству” первісних народів, полягають у “розумності” суспільних порядків, вимірюються сукупністю досягнень у галузі науки і мистецтв. Однак у межах Просвітництва виникає критика існуючої “культури”. Жан Жак Руссо (1712 – 1778) протиставляє зіпсованості та розбещеності “культурних” європейських націй простоту і моральну чистоту народів, які знаходяться на патріархальній стадії розвитку. Але це не варто трактувати як заклик до повернення назад; швидше – це заклик до того, щоб, виходячи із знання певних переваг минулого і вад сучасності, знайти шлях для “виправлення” людини.

І все ж раціоналістичні підходи до аналізу культури дали можливість зробити ряд принципових висновків: по-перше, люди і народи відрізняються не наявністю чи відсутністю культури, а тільки рівнем її розвитку; по-друге, культура має єдине джерело і загальнолюдський характер; по-третє, усякі культурні відмінності між людьми і народами – наслідок специфічних умов і факторів, що впливають на формування і розвиток їхніх культур (розмір території держави, кліматичні умови, географічне розташування тощо) і мають суто формальний, вимірний, а не сутнісний характер. У цих висновках простежується, принаймні, три важливі світоглядні ідеї: 1) ідея одвічної єдності людського роду; 2) ідея історичного поступу як руху суспільства шляхом розширення знань та самовдосконалення; 3) ідея прогресу, яка пов'язана з успадкуванням та накопиченням людського досвіду.

Світоглядно-моральні засади розуміння культури, раціоналістичні та натуралістичні уявлення про природу людини похитнули підвалини Французької революції 1789 – 1799 рр. Осмислення колізій нової цивілізації підтвердило істину: для вдосконалення (“окультурення”) людини і

суспільства розвиток душі має не менше значення, ніж розвиток розуму. Цілком природно, що основоположник німецької класичної філософії Імануїл Кант (1724 – 1804) бачив основу культури не в самій природі людини, а в сфері її морального існування. При цьому він вважав, що принципово неможливо примирити цю сферу з емпіричною сферою існування людини. В кантівському розумінні культура – це здатність індивіда підвестись від обумовленого його тваринною природою емпіричного, чуттєвого існування, при якому мета його поведінки визначається зовнішнім світом, до морального існування, яке дозволяє йому вільно діяти в ім'я цілей, які він сам перед собою висуває, зважаючи на веління морального обов'язку.

Своєрідну спробу розв'язати кантівську суперечність між природним та моральним, між чуттєвою насолодою і моральним обов'язком зробив великий німецький поет і драматург Фрідріх Шіллер (1759 – 1805). Завдання культури, на думку Шіллера, полягає в гармонійному примиренні фізичної і моральної природи людини, чуттєвого і розумового, насолоди й обов'язку. Таким чином, завдання культури двояке: по-перше, охорона чуттєвості від посягань свободи, по-друге, охорона особистості від сили відчуттів. Першого вона досягає розвитком здатності почувати, другого ж – розвитком розуму. Проте Шіллер усвідомлював, що таке розуміння завдань культури не відповідає її реальному стану в сучасному суспільстві. Він дав блискучий аналіз суперечностей цієї культури, яка відірвала людину від природи і надала їй розвитку обмеженого, однобічного характеру. Відновити цілісність людини, позбавити її світ від властивих йому суперечностей і тим самим здійснити головне завдання культури може мистецтво, тобто “царство прекрасної видимості”. На думку Шіллера, саме в мистецтві примирюються та згладжуються протилежності фізичного й морального життя людства.

Ідея чисто естетичного подолання суперечностей дійсності як головного завдання культури знаходить свій завершений вияв в ідеології німецького романтизму. Брати Шлегелі (Фрідріх (1772 – 1829) і Август Вільгельм (1767 – 1845), Новалис (1772 – 1801), Людвіг Тік (1773 – 1853) та інші представники цього напрямку заперечували буржуазну цивілізацію як суспільний стан ворожий людині. Протиставляючи свободу творчості суспільним вимогам, Ф. Шлегель писав, що творче самовираження поета не повинне підкорятися ніякому закону. Єдиною сферою, котра дозволяє людині підвестись над суперечностями дійсності і зберегти свою індивідуальну цілісність, романтики вважали мистецтво, у якому нібито знаходять своє втілення вищі ірраціональні вияви людської душі. “Природній людині” просвітителів, яка узгоджувала свої вчинки з вимогами природи, романтики протиставили суб'єктивну могутність генія, безмежну силу художнього уявлення, котре творить світ за власними законами.

Спробу подолати протиріччя у просвітницьких та романтичних трактуваннях культури зробив німецький філософ Георг Гегель (1770 – 1831). Сутність культури, на його думку, визначається не наближенням людини до природи, не творчими фантазіями видатних митців, а наближенням індивіда

до світового цілого, яке включає в себе як природу, так і суспільну історію, абстрактним понятійним мисленням, тобто у формі філософсько-теоретичної свідомості. Розвиток мислення як вищої духовної цінності й становить, з погляду Гегеля, справжній зміст культури. “У цьому розвиткові загальності мислення, – писав він, – полягає абсолютна цінність культури”.

Основоположник еволюціоністського напрямку Е. Тайлор (1832 – 1917) розглядав культуру як сукупність її елементів: вірувань, традицій, мистецтва, звичаїв. Таке уявлення про культуру накладало відбиток на його культурологічну концепцію, у якій не було місця культурі як цілості. Учений вивчав її як ряди елементів, що ускладнюються в процесі розвитку, наприклад, як поступове ускладнення предметів матеріальної культури (знарядь праці) чи еволюцію форм релігійних вірувань (від анімізму до світових релігій).

У працях сучасних вітчизняних науковців аналіз феномена культури здійснюється в межах наукового напрямку, відомого під назвою діяльнісного підходу. Представник київської культурологічної школи В. П. Іванов розглядає культуру як певний вимір і специфічну форму життєдіяльності людського суспільства. Вона виникає з історичною необхідністю як особлива інфраструктура в побудові усього людського світу, перш ніж її принципи і закони починають використовуватись членами суспільства. Тому генетичні корені культури сягають фундаментальних основ суспільно-людського ладу життя, а її властивості об’єктивним, природним чином складаються в суспільній організації раніше, ніж стають свідомими точками опори, правилами й нормами поведінки і творчості членів суспільства. Інакше кажучи, культурна форма як така одвічно є сутнісною визначеністю людини, способом людського буття, котрий реалізується у різногранності культурного існування індивідів та людських спільнот.

Зрозуміти сутність культури можна лише через призму діяльності людини, суспільства, народів, що населяють нашу планету. Культура не існує поза людиною. Її виникнення обумовлено тим, що людина постійно шукає сенсу свого життя та діяльності. Разом із цим, не існує ні суспільства, ні соціальної групи, ні людини без культури чи поза нею. У культурі розкривається духовний світ людини, її сутність, тобто здібності, потреби, світогляд, знання, вміння, соціальні почуття, національний характер тощо. Будь-яка людина в процесі свого життя оволодіває тією культурою, яка була створена її попередниками. Разом із тим вона робить свій внесок у культуру суспільства, оскільки результати її трудової діяльності мають культурне значення. За створеними в ту чи іншу епоху цінностями можна робити висновки про рівень культури певної епохи.

Широкий спектр поглядів на сутність і зміст культури не стільки полегшує можливість дати цьому явищу уніфіковане визначення, скільки ускладнює це завдання. Різноманітність точок зору щодо визначення культури характерна і для сучасної культурології. Представники всіх її напрямів поділяють думку про те, що культура постає як створена людиною

“друга природа”, надбудована над первісною, як до певної міри окремий світ, створений людиною додатково до світу природи, яка існує об’єктивно. Тобто серед науковців не виникає жодного сумніву щодо об’єкту культури, яким виступає природа (та, що дана нам космосом і Богом), та її суб’єкту – людини, яка внаслідок власної осмисленої діяльності, “обробляючи” навколишній світ, створює ціннісний світ культури, тобто “другу природу”. Розбіжності виникають при визначенні предмету культура, який розглядається під різним кутом зору представниками різних теорій та методик у дослідженні цього феномена.

Не вдаючись до сильних і слабких сторін кожної з них, зазначимо, що аналіз поглядів на культуру та сучасні інтерпретації її дають можливість для деяких узагальнень. По-перше, культура являє собою “другу природу”, створену людиною, тому вона не може виступати щодо людства як щось зовнішнє. Там, де є суспільство, що виникло й існує на ґрунті загальнокорисної діяльності, там є й культура. По-друге, культура виступає як система матеріальних і духовних, або ідеальних, цінностей. Цінність – це те, що має сенс для людини, тому культура – це світ, наповнений сенсом людського буття. По-третє, культура через осмислену діяльність людини визначає міру людського в самій людині та суспільстві. Адже людина – це також витвір природи і може бути об’єктом культури (процес виховання, навчання і т.п.). Проте наші людські якості є наслідком засвоєння соціокультурних цінностей від попередніх поколінь, і лише в процесі оволодіння цими цінностями людина перетворюється із психічно-біологічної в соціокультурну істоту. Таким чином, культура завжди є проявом певного рівня розвитку людини, а сама людина як суб’єкт і носій культури формується в процесі культурно-творчої діяльності. У цьому й полягає діалектичний зв’язок між природою як необхідною умовою існування людини, самою людиною і культурою як специфічною формою існування людини в природі.

Культура – це не просто одна із специфічних сфер життя суспільства. Вона являє собою людський спосіб буття, що визначає увесь спектр практичної і духовної діяльності людства, його ставлення до навколишнього світу і визначення свого місця і ролі в ньому. Зрозуміти сутність культури можна лише через призму продуктивної діяльності людини, суспільства, всього людства: створюючи матеріальні потреби свого існування, людина, спочатку й не усвідомлюючи цього, а потім цілком свідомо розкривала свій духовний світ, тобто здібності та вміння, знання і світогляд, соціальні почуття й національний характер тощо.

Кожна людина оволодіває тими культурними цінностями, які були створені її попередниками. Проте не завжди всі ці цінності доступні або цікаві для кожної конкретної людини. Скажімо, не кожен може побачити в оригіналі картину Леонардо да Вінчі “Джоконда”, яка знаходиться в Парижі в Луврі, або почути “живе” виконавче мистецтво видатних майстрів сучасності через недоступність придбання квитків на їхні виступи. Так само

можна говорити про переваги одних культурних цінностей щодо інших. Наприклад, хтось віддає перевагу класичній музиці, а хтось – сучасній естраді, рок-музиці і т. п., хоч сучасна висококультурна людина має розуміти суть і життєве значення кожної культурної цінності.

Кожна людина робить свій внесок у культуру суспільства, оскільки результати її трудової діяльності мають культурне значення. Саме діяльний підхід до визначення культури як цілісного соціального явища дозволяє включити в сферу культури всі види людської діяльності: матеріальну і духовну. Цей підхід дає змогу сформулювати сутність феномену культури у найбільш узагальненому визначенні. Отже, культура – це сукупність матеріальних і духовних цінностей, створена внаслідок цілеспрямованої діяльності людства протягом його історії, а також взаємовідносини, що склалися в процесі споживання, відтворення цих цінностей та їх розподілу і обміну.

Всесвітня конференція UNESCO 1982 р. визначила культуру як комплекс матеріальних, духовних, інтелектуальних і емоційних рис суспільства, що включає не лише різні мистецтва, а й спосіб життя, основні правила людського буття, системи цінностей, традицій і вірувань.

У чистому вигляді “культури взагалі” не існує. Вона завжди належить певному суб’єктові (суспільству, спільноті, індивіду) і в цьому сенсі це категорія конкретно-історична. Водночас інколи говорять про загальнолюдські цінності культури. Історія людства – це історія становлення таких цінностей. Загальнолюдська культура виникає на основі цілісності світу. Цілісність світу – це взаємозалежність людей та народів, що стала наслідком розвитку виробництва у світовому масштабі.

2. Структура та функції культури в суспільстві

Культуру прийнято поділяти на матеріальну і духовну. При цьому теоретики, як правило, висловивши кілька загальних фраз із приводу матеріальної культури, надалі всю увагу зосереджують на аналізі духовної. До певної міри це виправдане, бо галузь духовної культури значно багатша, багатоманітніша і справді є основною формою існування культури.

Цікаво, однак, те, що ні поділ культури на матеріальну і духовну, ні розуміння самої суті матеріальної та духовної культури не є усталеними. Культурологи висловлюють із цього приводу різні точки зору. Одні вважають духовною культурою наслідки духовного виробництва людства, інші зараховують до нього й саме духовне виробництво. Одні ототожнюють матеріальну культуру з матеріальним виробництвом, інші – зі способом виробництва загалом, укладаючи сюди і частину науки, зокрема технічні знання, які застосовуються у виробництві. Виникають іноді парадоксальні ситуації. Якщо, наприклад, технічні знання використовує інженер на виробництві, то їх відносять до матеріальної культури, а якщо ті ж знання використовує викладач ВНЗ – це вже духовна культура. А до якої культури віднести скульптуру, архітектуру, дизайн?

Про що це свідчить? Про те, що поділ культури на матеріальну і духовну відносний. По-перше, вони не існують цілком відірвано одна від одної, а становлять єдину систему культури як її складові частини. По-друге, цінності матеріальної культури завжди містять у собі певний елемент духовної культури через їх художнє оформлення (наприклад, житло, одяг, речі домашнього вжитку тощо). В свою чергу, цінності духовної культури базуються на матеріальній основі (кіно, книги, художні картини, телебачення тощо). По-третє, сучасна цивілізація визначила досить стійку тенденцію в розвитку культури – інтеграцію її складових частин. З одного боку, швидко розвивається і збагачується матеріальна сторона духовної культури – преса, радіо, телебачення, кіно, комп'ютерна та інша сучасна техніка, що використовується у цих видах мистецтва; з другого – спостерігається все більше насичення виробів матеріальної культури духовними цінностями (наприклад, сучасні автомобілі, побутові речі, житло тощо).

Деякі культурологи виділяють в окрему структурну частину художню культуру (мистецтво). З точки зору вивчення специфіки художньої культури як наслідку художньо-образної діяльності людини і такої ж практики людства взагалі доцільність цього виокремлення цілком обґрунтована. Традиційний поділ культури на матеріальну і духовну не можна вважати достатнім із огляду на розкриття її смислового аспекту. Сучасні погляди на структуру культури ґрунтуються на концепції які виділяють два рівні функціонування культури – спеціалізований і буденний. Буденна культура пов'язана із побутовою практикою людини, засвоюється на рівні виховання і соціальних контактів. Спеціалізована культура вимагає спеціалізованої освіти.

У межах спеціалізованої культури виокремлюють її кумулятивний і трансляційний компоненти. Кумулятивний компонент реалізує процеси накопичення професійного соціокультурного досвіду, акумуляції цінностей суспільства. Кожному кумулятивному елементу на спеціалізованому рівні відповідає елемент на буденному рівні. Кумулятивний компонент включає:

- культуру соціальної організації і регуляції (господарча, правова, політична культури на спеціалізованому рівні, домашнє господарство, мораль і суспільна думка, міжособистісні стосунки і звичаї – на буденному рівні);

- культуру пізнання світу і людини (філософська, наукова, релігійна, художня культури на спеціалізованому рівні, буденний світогляд, практичні технології, магія і містика, ужиткове мистецтво на буденному рівні);

- культуру фізичної репродукції, реабілітації і рекреації людини (сексуальна культура, культура фізичного розвитку, медична культура, кулінарна культура, культура відпочинку на спеціалізованому рівні, масовий спорт, самолікування, традиції споживання, неорганізовані форми відпочинку на буденному рівні).

Трансляційний компонент забезпечує взаємодію між кумулятивним і побутовим рівнями. Він включає культуру трансляції соціального досвіду між поколіннями, культуру масової інформації, інформаційно-кумулятивну культуру (освіта, телебачення, радіо і преса, музеї, бібліотеки тощо на спеціалізованому рівні, домашнє виховання і народна педагогіка, чутки і плітки, вірування і легенди на буденному рівні).

Залежно від того, що береться за основу при визначенні специфіки прояву цінностей і норм – окрема особа, група людей чи суспільство взагалі. У структурі культури виділяють її особистісний, колективний та суспільний рівні. До особистісного рівня належать знання, переконання, світогляд і т.п. Колективні цінності можуть охоплювати духовні та практичні пріоритети в сфері політики, релігії, художньо-образної діяльності тощо. У свою чергу, внутрішній світ людини повинен бути наповнений глибиною сприйняття історичного часу й простору, пройнятий толерантністю до людства. Втрата цих якостей завжди призводила до страшних катаклізмів як окремих людей, так і цілих народів. Діалектичний зв'язок у функціонуванні всіх цих рівнів є запорукою формування висококультурної особистості, її повної гармонії з навколишнім світом. Градація рівнів культури також умовна, оскільки зумовлені внутрішні зв'язки між ними. Так, сучасна культурологія виділяє традиційний і новаторський рівні будь-якої культури, підкреслюючи, що саме завдяки єдності перервного і неперервного можна виділяти в культурі певні етапи й періоди її розвитку, навіть цілі епохи і цивілізації.

Суспільство виробляє різноманітні форми і способи передачі культурних цінностей – вихованням, навчанням, освітою, мовою, традиціями і звичаями, найкращі зразки яких наслідуються або копіюються. Такі способи називаються традиційними формами ретрансляції культури.

Мова, музика, література, пам'ятки мистецтва тощо передають духовний зміст, закладений у ці культурні витвори їхніми авторами та історичними епохами, проте всі вони мають зовнішні, предметні або фізичні властивості. У ході історії відбувається не лише оволодіння набутиим досвідом, а й подальший розвиток і вдосконалення культури, коли створюються нові цінності, змінюються традиційні форми передачі і засвоєння культури. Особливо це помітно в перехідні періоди історії людства, коли новаторські методи створення нових соціокультурних цінностей супроводяться не тільки нехтуванням, а й запереченням культурних надбань минулих періодів.

Можливий поділ культури за організаційними формами її існування та функціонування, до яких, насамперед, належать держава, церква, школа, сім'я тощо. Культуротвірний зміст їх зводиться до виховання людини, формування всебічно розвиненої особистості та громадянина, поступу суспільства по шляху свободи, демократії, соціального прогресу, хоч в історії відомі приклади, коли ці інститути були знаряддям поневолення, пригнічення свободи, гальмували суспільний розвиток.

Вищезгаданий характер культури як суспільно-історичного явища зумовлює її поліфункціональність. Серед багатьох функцій, які здійснює культура, можна виділити кілька найбільш суттєвих.

- Пізнавальна функція культури фіксує досягнення людства в кожен суспільно-історичну епоху. Через культуру, яка об'єднує в органічну цілісність природничі, технічні й гуманітарні знання, людина розуміє цілісну картину світу, усвідомлює своє місце і значення в ньому.

- Інформативно-трансляційна функція виконує важливу роль у передаванні соціокультурного досвіду як від попередніх поколінь до нащадків (за історичною “вертикаллю”, так і в обміні духовними цінностями між народами (за історичною “горизонталлю”). Вона дає можливість здійснювати культурний обмін між своїми сутнісними силами, неоднаковими як усередині одного покоління, так і між поколіннями. Важливе значення цієї функції полягає в тому, що культура через пам'ять та її втілення в суспільній практиці забезпечує передавання в конкретних предметних формах соціокультурної спадковості людства. З попередньою функцією тісно пов'язані комунікативна та інтегративна функції культури.

- Комунікативна функція культури полягає в передаванні історичного досвіду поколінь через механізм культурної спадкоємності та формуванні на цій підставі різноманітних способів і типів спілкування між людьми. Цю функцію культура виконує за допомогою складної знакової (символічної) системи, яка зберігає попередній досвід у мові, поняттях, обрядах, традиціях, звичаях, засобах виробництва, наукових формулах тощо. При цьому одні символічні форми мають яскраво виражений загальнолюдський зміст, інші – національний, регіональний або конфесійний. Проте саме ця функція культури виконує роль збирача етнічних сил та фундатора народності й нації, забезпечуючи живий зв'язок поколінь та закладаючи фундамент для становлення і зростання духовного потенціалу кожної нації.

- Інтегративна функція полягає в здатності культури об'єднувати людей незалежно від їх світоглядної та ідеологічної орієнтації, національної, вікової, професійної, конфесійної або іншої приналежності у певні соціальні спільності, а народи – в світову цивілізацію. Проте, як на рівні культурних типів, так і окремих культурних напрямів у сучасному світі має місце тенденція не лише до зближення культур, яке відбувається на підставі типової або функціональної спорідненості, а й зворотній процес – взаємовідштовхування.

- Регулятивна, або нормативна функція культури реалізується через систему цінностей і норм, які є регуляторами суспільних відносин, духовними орієнтирами на кожному етапі історичного розвитку. Норми у формі звичаїв, традицій, обрядів, ритуалів слугують засобами пристосування цінностей до вимог життя в певному історичному вимірі. Норми культури в їх зовнішньому виразі проявляються через символіку, характерним прикладом якої виступають правила етикету (норми і правила поведінки).

Існують цінності, які визначають культурні норми кожної епохи: якщо, скажімо, для епохи Ренесансу цінністю була універсалізація особи, то для індустріальної епохи – її вузька спеціалізація. Сама цінність може бути універсальною, але наповненою різним змістом у кожен конкретно-історичну добу. Наприклад, така цінність, як “демократія” – в античній Греції виражалася зовсім в інших культурних нормах, ніж, скажімо, в ліберальній Англії. Проте існують вічні цінності, не обмежені історичними рамками: свобода, добро, миротворство, благодійництво, християнські заповіді тощо.

Однак не можна ототожнювати подібні правила з регулятивними можливостями культури. Про ступінь засвоєння норм культури ми судимо за реальною поведінкою людини в різних життєвих ситуаціях – на виробництві, громадських містах, товариському оточенні, побуті. Крім того, ми говоримо про культуру поведінки у вужчому розумінні, маючи на увазі нормативні вимоги до побутового спілкування людей.

У ролі регуляторів культури поведінки людини виступають норми моралі, права, а також зразки поведінки. Норма характеризує не лише вже досягнуте суспільством, а й те, що має статус загальної вимоги. Взірець (вище, найкраще) – це те, що досягнуто передовими людьми суспільства, найбільш наближене до ідеалу. З розвитком людства певні зразки поступово перетворюються на загальну норму поведінки, згодом їм на зміну приходять нові, досконаліші. У цьому виявляється регулятивна роль зразка.

- Аксіологічна, або оціночна, функція культури виражає її якісний стан. Культура як система цінностей формує в людині певні ціннісні орієнтири й потреби. Людина дає позитивну чи негативну оцінку тим чи іншим предметам і явищам і, відповідно, сприймає їх або відкидає. Із ставлення людини до культурних цінностей можна судити про насиченість або спустошеність її духовного світу.

- Особливе місце належить виховній функції культури. Культура не лише пристосовує людину до природного та соціального середовища, сприяє її соціалізації. Вона виступає ще й фактором саморозвитку людства. Кожного конкретного індивіда або людську спільність правомірно розглядати як продукт власної культурної творчості. Засвоївши попередній досвід, людство не припиняє саморозвитку, а репродукує культуру, ставить перед собою нові життєві цілі для задоволення матеріальних і духовних потреб. Тому кожний новий етап у культурному поступі можна вважати наступним кроком у напрямі розширення горизонтів людської свободи.

- Світоглядна функція культури синтезує в цілісну і завершену систему пізнавальні, емоційно-чуттєві, оціночні та вольові чинники духовного світу особистості. Світогляд забезпечує органічну єдність елементів свідомості через сприйняття світу не в координатах фізичного простору й часу, а в соціо-культурному вимірі. В історичному плані формування світогляду ґрунтується на побутових уявленнях, міфології, згодом – черпає свій зміст у релігії й нарешті – у науковому пізнанні, тобто на тих формах суспільної свідомості, що становлять зміст культури.

Основним напрямом культурного впливу на людину є формування світогляду, через який вона включається в різні сфери соціокультурної регуляції.

Отже, культура являє собою цілісну динамічну систему, яка є внутрішнім змістом розвитку людства. Культура проявляється у творчій діяльності людини, яка, створюючи цінності, задовольняє свої потреби і тим самим стверджує себе в природному й соціальному середовищі.

3 . Типологія культур

Безкінечна складність феномена культури та різноманітність його проявів вимагає певного їх впорядкування. Класифікація культури може здійснюватись як в просторі однієї культури, так і стосовно множинних культур як цілісних феноменів. Основою побудови типології культури є певні ознаки, що дають змогу об'єднувати окремі феномени в групи і розрізняти їх за наявністю чи відсутністю цієї ознаки.

Сучасне культурологічне знання представлене різними типологіями. Культури класифікують за такими ознаками:

- за змістом (регресивна, прогресивна, традиційна, модерністська);
- за основним споживачем (масова, елітарна);
- за кількістю домінуючих стилів (моностильові, полістильові);
- за доміантними формами (міфологічна, релігійна, наукова).

У етнографії використовується господарчо-культурна типологія на основі комплексу особливостей господарства і культури, що складаються у народів, які перебувають на одному рівні соціально-економічного розвитку і в подібному географічному середовищі. Згідно з цією типологією виокремлюються три послідовні культурно-господарчі типи докапіталістичної доби: присвійний (мисливство, рибальство, збиральництво), ручне землеробство, орне землеробство.

Визнається також розділення культур на матріархальні та патріархальні. Провідними цінностями матріархальної культури є зв'язок із землею, кровні зв'язки, пасивне ставлення до природи, рівність усіх людей. Патріархальні культури ґрунтуються на суспільній ієрархії, відносинах підкорення, вторгненні у довкілля.

Традиційна культура (чи тип суспільства) – це культура, у якій регуляція здійснюється на підставі звичаїв, традицій, установлень. Функціонування сучасного суспільства забезпечується кодифікованим правом, зводом законів, які змінюються законодавчими органами влади, що обираються народом. Традиційна культура поширена в суспільствах, у яких зміни непомітні для життя одного покоління – минуле дорослих стає і майбутнім їхніх дітей. Тут панує всеперемагаючий звичай, що зберігається, і традиція, що передається з покоління в покоління. Традиційна культура органічно сполучає в собі усі складові елементи, людина не відчуває розладу із суспільством. Ця культура споріднена з природою, єдина з нею. Такий тип суспільства орієнтований на збереження самотності, культурної

своєрідності. Авторитет старшого покоління незаперечний, що дає можливість безкровно вирішувати будь-які конфлікти. Джерело знань і умінь – старше покоління. Традиційна доіндустріальна культура, як правило, неписьменна, у якій основним родом занять виступає сільське господарство. Є культури, що дотепер перебувають на стадії полювання і збирання. Традиційні суспільства дотепер існують у Південній Америці, Африці, Австралії.

Сучасний тип культури характеризується досить швидкими змінами, що відбуваються в процесі безперервної модернізації. Джерело знань, умінь, культурних навичок – соціалізована система виховання і навчання. Типова родина – “діти-батьки”, третє покоління відсутнє. Авторитет старшого покоління не такий високий, як у традиційному суспільстві, у явній формі виражений конфлікт поколінь. Одна з причин його існування – культурна дійсність, що швидко змінюється, щораз зумовлюючи нові параметри життєвого шляху молодого покоління. Сучасне суспільство – анонімне, уніфіковано-індустріальне, універсально подібне. Воно існує переважно в містах чи навіть у мегаполісах, у нескінченній урбаністичній дійсності типу східного узбережжя США. Культура такого суспільства знаходиться в стані дисгармонії з природою, глобального порушення балансу, що одержав назву екологічної кризи. Специфічною рисою сучасної культури є відчуження людини від людини, порушення спілкування, існування людей як автономних індивідів, клітинок гігантського суперорганізму. Реальне втілення індустріальної культури – США, урбанізована (міська) частина країн Європи. Правда, треба мати на увазі, що в сільській місцевості розвинутих індустріальних країн існує тенденція до збереження традиційного способу життя. Таким чином, в одній країні можуть поєднуватися два типи культури – уніфіковано-індустріальна та етнічно самобутня, традиційно-орієнтована. Україна, наприклад, являє собою складне сполучення традиційної та сучасної культур.

Культура може існувати у різних формах. Основними серед них є елітарна, народна та масова культура. Розглянемо кожен з цих форм культури. Елітарна культура – це висока культура, створена кращими творцями духовних цінностей, орієнтована на привілейовані групи суспільства, яка характеризується принциповою закритістю, духовним аристократизмом і ціннісно-сисловою самодостатністю. Відносне розшарування культури на “культуру всіх” і “культуру обраних” існувало завжди. Навіть у первісні часи шамани й жерці становили культурну еліту, володіючи особливими пізнаннями, які виходили за межі загальноплеменної культури. З появою писемності виникло розрізнення між елітарною культурою “грамотних” людей та фольклорною (народною, етнічною) культурою. У ХХ ст. це розрізнення отримало форму елітарної і масової культури. Еліта виражає найвищі позиції в економіці, управлінні, армії, церкві, науці, мистецтві тощо. Елітарна культура, зорієнтована на думку її творців, на сприйняття кращою частиною суспільства, яка має особливу

сприйнятливість: форма культури, що включає образотворчі види мистецтва, літературу, музику й призначена для вищих прошарків суспільства. Обсяг інформації, що міститься в сучасних наукових виданнях, надзвичайно складний зміст сучасного мистецтва малозрозумілі, складні для сприйняття і вимагають для свого розуміння певних розумових зусиль та відповідного рівня освіти. Не маючи ніяких знань у галузі історії мистецтва, естетики, літературознавства, культурології тощо, важко повною мірою оцінити багато видатних шедеврів літератури (наприклад, Гессена, Боргеса), музики (Стравінського, Шнітке), живопису (Пікассо, Далі, Малевича), кіно (Тарковського, Сокурова, Бергмана).

Повною протилежністю елітарній культурі є масова культура (маскульт) – вид культури, твори якої характеризуються загальнодоступністю, легкістю сприйняття, спрощеністю, розважальністю, підпорядкуванням законам ринку, де поява художніх творів залежить від попиту і пропозиції, домінуванням чуттєвої експресії, бажання отримати задоволення. Масова культура зароджується лише в Новий час у ході процесів індустріалізації та урбанізації, становлення загальної грамотності населення, деградації багатьох форм традиційної звичайної культури доіндустріального типу, розвитку технічних засобів тиражування й трансляції інформації і т.ін. Термін “маскульт” уведено американцем Д. Макдональдом, оскільки саме в США це явище виникло в найбільш типових та яскравих виявах. Маскульт найохочіше звертається до таких жанрів мистецтва, як детективний роман, пригодницький і фантастичний жанри, вестерн, мюзикл, любовна лірика, трилер, бойовик, карикатура й комікси в образотворчому мистецтві, естрадна рок- і поп-музика, конференс та інші розмовні жанри естради. Маскультом можна також вважати синтетичні види шоу-індустрії, стриптиз, масові постановно-видовищні вистави, професійний спорт (як видовище), індустрію відпочинку тощо.

У будь-якому суспільстві існує й така форма культури, як народна культура, що створюється непрофесіоналами, але при цьому не виключає високого рівня майстерності, вміння, знання, в основі чого лежить орієнтування на реалістичне відображення навколишнього життя та вільне володіння народною традицією, національними світоглядними уявленнями. Найважливіша риса народної культури – її традиційність. Народна культура в історичному минулому значною мірою збігається з етнічною, пізніше набуває вираженого соціального, національного компонента. Традиційна народна культура визначає і нормує всі аспекти життєдіяльності общини: спосіб життя, форми господарської діяльності, звичаї, обряди, регулювання соціальних взаємин членів спільноти, тип родини, виховання дітей, характер житла, тип одягу, харчування, ставлення до природи, світу, легенди, повір'я, вірування, знання, мову, фольклор як знаково-символічне вираження традиції тощо.

Предметні й особисті форми культури являють собою неподільну цілісність і становлять певний тип, культури. Свій тип культури

притаманний кожному народові як етнічній та історичній цілісності. Культурна цілісність характерна і для регіонів (культура європейська, африканська, арабо-мусульманська та ін.), а також історичних епох (антична культура, культура Середньовіччя, доби Просвітництва та ін.). І хоч зі зміною історичних епох змінюється тип культури, це зовсім не означає розриву культурної спадщини і традицій, бо кожна нова доба з необхідністю успадковує культурні досягнення попередньої. Все це дає змогу розглядати культурну історію людства як світовий процес, вживати поняття світової культури. Водночас погляд сучасної людини на культуру впливає з емпірично наочного факту множинності культур, їх національної своєрідності. Світ, у якому ми перебуваємо, складний і багатоманітний у культурному відношенні. Мудрість нашого часу полягає у визнанні за кожною національною культурою права на самостійне існування та розвиток, у відстоюванні принципу рівноправного співіснування всіх культур, що заперечує не тільки будь-який культуроцентризм (наприклад, європоцентризм), а й взагалі претензію на лідерство окремої національної культури. Світова культура за природою не моністична, вона плюралістична – такий переважаючий умонастрій нашого часу. В ситуації культурного розмаїття, коли в межах однієї державної території, зазвичай, історично співіснують різні народи, підвищується інтерес до національних особливостей культури. Народ живий, доки живе його культура, – такий символ віри сучасної людини, для якої надія на культуру сильніша від сподівань на державу, партію, вождів, ідеологію, у що так беззастережливо вірили ще вчора.

Передусім зазначимо, що в сучасній культурології розрізняються поняття “етнічна” та “національна культура”. Перша є предметом вивчення етнографії (або етнології) – однієї з культурологічних дисциплін. Етнічна, або “народна” культура, визначається етнографами як сукупність лише тих культурних елементів, які виконують “етнодиференціюючу функцію”, тобто сприяють визначенню “свого” і відокремленню від “чужого”. Елементи такої культури – обряди, звичаї, міфи, фольклор тощо – позбавлені індивідуального авторства, вони безіменні, анонімні. Приналежність до етнічної культури визначається спільністю походження – кровним спорідненням. Ця культура патріархальна, позбавлена розвинутої індивідуальної самосвідомості. Культура, яка є достатньою для існування етносу, перестає бути такою, коли йдеться про життя нації. На відміну від “етнічної культури” “національна” передбачає існування нових типів комунікації (взаємозв’язку) між людьми, складніших стосунків, ніж природні кровно-родинні. Таким принципово новим типом комунікації є писемність. За допомогою писемності загальні для всієї нації ідеї поширюються серед населення. Писемна культура, до складу якої входять різні тексти, ніби протистоїть стихії живої народної мови з її місцевими діалектами та семантичними відмінностями. Носіями такої культури стають освічені верстви суспільства. Національна культура, отже, твориться не етносом

загалом, а тими представниками суспільства, які беруть на себе функцію індивідуального авторства, – письменниками, філософами, вченими, священиками, митцями та ін. До певного часу така культура може навіть залишатися чужою для народу, мати на собі відбиток кастовості, елітаризму. Проте творці такої культури говорять, зазвичай, від імені народу, звертаються до скарбниць народного досвіду й мудрості. Розрив між інтелігенцією, яка є провідником національних цінностей, національної культури, і традиційною етнічною культурою долається розвитком освіти в народі, його піднесенням до рівня загальнонаціональної ідеї, з одного боку, а з іншого – через зміни соціальних засад народного буття, пробудження не тільки національної, а й розвинутої індивідуальної самосвідомості. Адже на відміну від власної етнічної приналежності, яка не становить жодної особистої заслуги, належність до нації вимагає від кожного певних особистих зусиль і свідомого вибору. Тому існування істинно національної культури, нації як її носія передбачає не стільки наявність натурального господарства з притаманними йому традиційними зв'язками між людьми, скільки товарної економіки зі загальнонаціональним ринком, коли на зміну локальним традиційно-замкненим спільностям людей, пов'язаних між собою кровною спорідненістю, приходить зв'язок самостійних і незалежних один від одного індивідів, котрі обмінюються продуктами матеріального і духовного виробництва.

Нація не заперечує, не відкидає етнос, а пристосовує його для існування в умовах нового громадянського суспільства, в умовах духовної та економічної самостійності індивідів. Етнічні елементи – обряди, традиції, звичаї, міфологія – зберігаються в межах національної культури, але вже не обмежують її змісту. Це вищий рівень культурного життя, коли народна й елітарна (інтелігентська) культури гармонійно поєднані. Національне відродження є не стільки відновленням “забутих традицій”, скільки становленням сучасної цивілізації з її ринковою економікою, правовою демократичною державою, громадянським суспільством, високою освіченістю населення.

Найбільш значимими сегментами цілісних локальних культур є субкультури. Субкультура об'єднана спільним стилем життя, ієрархією цінностей, менталітетом носіїв. Існування субкультур пов'язане з тим, що практично кожна культура внутрішньо неоднорідна, об'єднуючи різні за становими, професійними, конфесійними, функціональними ознаками групи. Субкультура завжди герметична, вона не прагне вийти за свої межі. Субкультури можуть бути заснованими на соціальній чи віковій специфіці. Конфесійна субкультура об'єднує людей на підставі спільної релігії, її світоглядних настанов. Вона задає певні норми побутової поведінки, залучення до духовних цінностей. Професійна субкультура ґрунтується на визнанні спільності свідомості та поведінки на підставі особливостей технології певної професійної діяльності, професійної традиції, професійного сленгу. Станова субкультура проявляється в символах соціальної

престижності, стилі поведінки й одягу, способі життя, які покликані виразити ставлення до існуючих соціальних порядків. Виникнення молодіжних субкультур пов'язане із невизначеністю соціального статусу молодої людини в тому її віці, коли вона є фізіологічно і психологічно готовою для участі в “дорослому” житті. Молодіжні субкультури дають юнакові можливість пошуку майбутньої соціальної ролі, яку він отримує в процесі залучення до неформальної групи. Таким молодіжним субкультурам властиві зовнішній протест проти соціально значущих цінностей, підтримання повного підпорядкування системі внутрішньо групових норм, обстоювання гедонізму (чуттєвого задоволення) як стратегії існування, мораль вседозволеності.

Особливою формою духовної культури є художня культура, тобто процес створення, використання та зберігання творів мистецтва. Вона є наслідком творчої діяльності діячів мистецтва, що здійснюється у специфічній образній формі та специфічними художніми засобами. Результатами мистецької діяльності є твори мистецтва, у яких дійсність відтворюється у формі художніх образів. Художня культура нерозривно пов'язана з мистецтвом. Мистецтво – це специфічний спосіб пізнання, відображення та моделювання дійсності у формі художніх образів. Мистецтво має той самий предмет відображення, що і наука – навколишній світ. Але при цьому вони користуються різними методами його дослідження та відтворення. Для художнього відображення характерними є емоційність, умовність, образність, метафоричність, гіперболізація та суб'єктивність, зумовлена почуттями, переживаннями та світоглядом митця.

У суспільному житті мистецтво відіграє надзвичайно важливу роль. Воно водночас є засобом пізнання та морального вдосконалення людини, засобом комунікації та розваги. Мистецтво є ефективним засобом впливу на людину, формування її внутрішнього світу. Спілкуючись із мистецтвом, людина дістає можливість перенесення в інший ілюзорний світ, часто віддалений історично чи географічно. Ідеологічні моменти, будучи органічно вплетеними у тканину живих зримих художніх образів, впливають на свідомість людини, охоплюючи розум, почуття і волю. Таким чином, мистецтво допомагає передавати та засвоювати попередній досвід людства, отримуючи при цьому естетичне задоволення від мистецького твору.

У ході історичного розвитку художньої творчості сформувалися різні види та жанри мистецтва. Види мистецтва – це живопис (малярство), скульптура, архітектура, література, музика, театр, кінематограф тощо. Види мистецтва, які відтворюють дійсність у зримих художніх образах, називають образотворчим мистецтвом (живопис, скульптура, графіка тощо). Кожний із видів мистецтва відображає світ по-своєму, користується різними виражальними та зображальними засобами. Тому для кожного виду мистецтва витворилися свої специфічні жанри. Малярство є монументальне та станкове. Монументальне малярство завжди пов'язане з архітектурою (фрески, мозаїки, вітражі). Станковий живопис існує у різних жанрах, основні з яких – сюжетний, портрет, пейзаж, натюрморт. Скульптура є

кругла та рельєфна, а остання, у свою чергу, поділяється на рельєф, барельєф та горельєф. Архітектура є фортифікаційна, цивільна, промислова, культова. Характер мистецтва також залежить від історичних умов, соціально-економічного стану та розвитку суспільства. Митець у своїх творах втілює пануючі для свого часу світоглядні ідеї у доступній для тогочасної людини художній формі, користуючись наявними на даний час мистецькими можливостями. Характерна для певної історичної епохи система художніх образів, засобів та способів, що виявляється у своєрідній єдності ідейного змісту та образної форми називається художнім стилем.

Розрізняють мистецькі стилі цілих культурних епох. Наприклад, від початку Середньовічної доби та до сьогодні історія мистецтва знала 11 великих мистецьких стилів, що відповідали конкретним культурним епохам, а саме:

1. Візантійський стиль – припадає на другу половину I тис. н.е. Сформувався у Візантії, поширився на Південну й Східну Європу, частину Азії. Основні риси: урочистість, панування суворого канону (жорсткого правила у формах мистецтва), видовищність, монументальність форм, фрескові розписи в інтер'єрі.

2. Романський стиль – панував у Європі у X – XII ст. Вважалося, що цей стиль наслідує зразки давньоримського мистецтва, звідси і його назва (лат. Roma – Рим). Насправді ж із давньоримського мистецтва було взято хіба що монументальні, грандіозні розміри й форми, геометричність. Цей стиль асоціюється з міцними лицарськими замками і фортецями доби Середньовіччя. Така ж масивність та геометричність архітектурних форм притаманна й церковному зодчеству тієї доби. Інтер'єри прикрашалися фресками і рельєфною пластикою.

3. Готичний стиль – припадає на XIII – XV ст. Його формування пов'язане з добою розквіту середньовічних європейських міст, а тому в архітектурі зростає питома вага цивільних будівель. Основні риси: висота і стрункість зовнішніх форм, стрільчастоподібність усіх отворів будівлі, наскрізна різьба баштових шпилів, кам'яні прикраси екстер'єру, заміна фресок вітражами, кругла пластика як елемент оформлення інтер'єру та екстер'єру.

4. Ренесанс (Відродження) – припадає на XIV – XVI ст. Виник в Італії. Цей стиль є перехідним від доби Середньовіччя до культури Нового часу. Його провідні риси: гуманізм, світський, антиклерикальний (антицерковний) характер, повернення до античної культурної спадщини.

5. Бароко (з фр. дивний, чудернацький, вибагливий) – припадає на кінець XVI – середину XVIII ст. Стиль пов'язаний із дворянсько-церковною культурою зрілого абсолютизму, що тяжів до урочистого “великого стилю”. Основні риси: контрастність, напруженість, динамічність образів, афектація, прагнення величі і пишності, надмірний декор, поєднання реальності й ілюзії.

6. Рококо (фр. rocaille – декор. мотив у вигляді раковини) – стильовий напрям у європейському мистецтві першої пол. XVIII ст.

Поширилось у добу кризи абсолютизму. Характерною рисою є відхід від життя у світ фантазій; панування граційного, вибагливого орнаментального ритму. Скульптура й живопис, виконані в цьому стилі витончені, декоративні, але неглибокі за змістом.

7. Класицизм (від лат. *classicus* – зразковий) – стиль у мистецтві XVII – початку XIX ст., що повернувся до античної спадщини як до норми та ідеального зразка. Виник у Франції у часи найвищого підйому абсолютизму. Базувався на ідеях філософії раціоналізму, на уявленнях про розумну закономірність світу, прагнув до піднесених героїчних і моральних ідеалів, до суворої організованості логічних, ясних і гармонійних образів. У архітектурі проявився через такі риси: чіткість та геометричність правильних форм, урівноваженість композиції, логічність планування, поєднання стіни з ордером, стриманість декорування.

8. Ампір (від фр. *empire* – імперія) – стиль у європейському мистецтві першої половини XIX ст., що завершив розвиток класицизму. Стиль склався у Франції у добу імперії Наполеона. Основні риси: масивні, підкреслено монументальні форми, багатий декор, опертя на художню спадщину імператорського Риму, давньогрецької архаїки, Стародавнього Єгипту, що мали служити втіленню ідей державної могутності й військової сили.

9. Еклектизм – механічне поєднання різnorodних, інколи протилежних стилістичних елементів. Термін уведений ще давніми греками, де еклектизм осуджувався. Як стильовий напрям еклектизм поширився в архітектурі і художній промисловості у XIX ст.

10. Модерн (фр. *modern* – новітній, сучасний) – стильовий напрям у європейському й американському мистецтві кінця XIX – початку XX ст. Прийшов на зміну еклектизму. Модерну притаманне використання нових техніко-конструкційних засобів і вільне планування для створення незвичайних, підкреслено індивідуалізованих споруд.

11. Модернізм – стиль у літературі та мистецтві, що виник у кінці XIX ст. одночасно з модерном та залишається актуальним і до сьогодні. Для нього властивий розрив із традиціями реалістичного мистецтва. Представлений багатьма течіями, зокрема, кубізмом, дадаїзмом, сюрреалізмом, футуризмом, експресіонізмом, абстракціонізмом та ін.

4. Місце української культури в контексті європейської та світової культури

Людство існує у вигляді окремих національно-культурних спільнот, тому світова культура – це мозаїка національних культур. Кожна з них є незамінною частиною людської культурної спадщини. Кожен народ створює свою особливу, неповторну, унікальну культуру. Розмаїття культур є характерною особливістю розвитку сучасної цивілізації. Глибокий гуманістичний зміст української культури, її значення для творчого самоусвідомлення багатьох поколінь українського народу в національному

саморозвитку та світовій цивілізації зумовили об'єктивне перетворення її на цілісну систему духовного світу українців. Проте, виходячи з історичних факторів, слід зазначити, що українська культура завжди розвивалася та функціонувала як єдине ціле, переборюючи на своєму шляху найрізноманітніші ідеологічні, політичні, класові, соціальні, конфесійні й тому подібні перепони.

Що ж ми сьогодні розуміємо під категорією “українська культура як цілісна система”? Відповідаючи на це питання, слід зазначити, що:

- по-перше, українську культуру сьогодні слід розглядати як єдине ціле, витворене в галузі матеріального і духовного виробництва генієм нашого народу як у материковій частині, так і за її межами, тобто в Україні та в близькому й далекому зарубіжжі;

- по-друге, цілісна система культури включає в себе об'єктивну оцінку ідейно-протилежних течій і напрямів у ній. Адже у створенні української культури, як і культури будь-якого іншого народу, брали участь усі класи, усі соціальні верстви нашого суспільства;

- по-третє, відмова від підходу до вивчення української культури як замкнутого соціального організму. Українська культура, як оригінальна і своєрідна система, самостверджуючись, на всіх етапах розвитку була включена в сферу міжнаціонального духовного синтезу та взаємодії, в регіональний і світовий культурний процес. Отже, для української культури життєво важливим і необхідним є як те спільне, загальне, що було нею запозичене в інших культурах і, прижившись на її національному ґрунті, повною мірою слугує нашому народові, так і своє, національне, своєрідне, витворене в процесі його історичного розвитку. Цілісність культури в даному разі означає розгляд і оцінку національно-своєрідного в органічному, езотеричному (глибинному) взаємозв'язку його із загальнолюдським;

- по-четверте, об'єктивно спричинена нерівномірність розвитку культури, відсутність прямолінійного, одночасного прогресу всіх її видів, галузей і напрямків не можуть слугувати обґрунтуванням надання переваги у вивченні та аналізові тієї чи іншої її складової;

- по-п'яте, цілісний підхід до культури передбачає такий її аналіз, коли до уваги однаковою мірою береться безперервність її розвитку, всі його періоди. Врахування неймовірностей, злетів і спадів духовного життя в Україні має лежати в основі цілісного підходу до визначення та аналізу періодів розвитку нашої культури. Такий підхід до періодизації враховує підйоми і спади культурного процесу в Україні і забезпечує, у свою чергу, цілісний підхід до української культури як до єдиного цілого духовного світу нашого народу.

Поняття “українська культура” та “культура України” не тотожні. Українська культура – це творіння українського народу. До української культури слід віднести і творчість українців, які працювали за межами батьківщини. Нині українці проживають і творять матеріальну й духовну культуру в 64 країнах планети. Разом з тим не можна вважати за українські

навіть видатні творіння, що прикрашали землю України, коли вони не пов'язані з національною традицією. Нічого “українського” не має, наприклад, збудована великим турецьким зодчим Хаджи Станом мечеть у Євпаторії.

Далі окреслимо головні періоди у розвиткові української культури і дамо їм коротку характеристику. Нерідко початки української культури означувались у виданнях радянської доби в кращому разі роками закінченням історії Київської Русі – так званої “спільної колиски східнослов'янських народів”, тобто XIV, а то й XV – XVII століттями. При цьому “забували”, а точніше – свідомо обходили мовчанкою, що історія українського народу та його культури починається ще з правічних часів, коли він, будучи єдиним автохтоном на своїй землі, творив глибокі народні традиції, високі взірці культури, опановував і нерідко втрачав (тепер уже з відомих нам причин) державні форми свого життя.

Вихідним моментом наукової періодизації розвитку української культури є чітке визначення її субстрату (носія) – українського народу та української нації, передусім історичних умов їх формування. Це пов'язано з тим, що для аналізу характерних світоглядних уявлень, цінностей та ідеалів етносу, традицій його суспільного життя, специфічних форм культуротворчої діяльності та звичаєвого права слід зрозуміти історичні умови їх формування і розвитку, тобто чітко простежити періодизацію української культури через призму її національної об'єктивності.

Отже, перший період розвитку української культури охоплює часовий відрізок від її витоків і до прийняття християнства, тобто – це культура східнослов'янських племен дохристиянської доби. Початки передісторії української культури, її першовитоки губляться у сивій давнині. Вчені стверджують, що культура на теренах України виникла на ранніх стадіях розвитку суспільства і відтоді нерозривно пов'язана з його історією. Стоянки первісної людини тут з'явилися декілька сот тисяч років тому, в епоху раннього палеоліту. У наступні епохи (мезоліту і особливо неоліту) людина наполегливо розширювала сферу своєї діяльності, опановувала територію та природні багатства, вдосконалювала знаряддя праці. Від примітивних форм збирання, полювання та рибальства вона переходить до землеробства і скотарства. Глибокий слід в історії української культури залишили племена трипільської культури (IV – III тис. до н. е.), для яких властивим був уже доволі високий рівень виробничої культури, техніки виготовлення кераміки, суспільної організації. Значного рівня досягла тут і духовна культура. За твердженням М. Суслопарова, саме тут існував перший у Європі літеро-звуковий алфавіт. Отже, створений він раніше, ніж у фінікійців (а це IV тис. до н. е.). Ряд істориків, прагнучи віднести початки України та її культури якомога далі за небосхили людської історії, не втримались від спокуси пов'язати трипільців із майбутніми українцями, прагнуть вбачати в трипільцях праукраїнців. Проте ці погляди поки що науково не доведені. Є вчені, котрі стверджують, що трипільські племена з часом були асимільовані

іншими племенами. Але більшість істориків усе-таки вважають, що трипільські племена зникли безслідно, так, як і з'явилися. І це, на їхню думку, одна з найбільших загадок нашої історії. Їхнє місце заступили представники інших археологічних культур, скажімо, шнурової кераміки.

Епоха бронзи і раннього заліза уявляється нам своєрідним калейдоскопом археологічних культур, знаходимо неспростовні свідчення стрімкого прогресу людства, накопичення ним позитивного досвіду методом спроб і помилок, вдосконалення виробничих сил, а отже, й суспільних відносин. Відбувається перший поділ праці: скотарство відокремлюється від землеробства. Саме тоді, а це було в II тис. до н. е., починається етногенез слов'ян. У I тис. до н. е. відбувається другий поділ праці: ремесло відокремлюється від землеробства. Суспільство поділяється на класи, виникає держава. “Батько історії” Геродот детально описує територію України в V ст. до н. е. в образі Скіфії. Подекуди він торкається традицій, побуту та інших складових її культури. Якраз у цей період відбувається грецька колонізація північного Причорномор'я, виникають поліси – міста-держави і утворюється Боспорське царство. Велике переселення народів, яке відбулося в II – VII ст. н. е., не обійшло й українських земель, спричинило вторгнення сюди гунів, готів та аварів. Розгром Боспорського царства і Малої Скіфії створили сприятливі умови для широкого розселення слов'янських племен, у тому числі й на землі сучасної України (зокрема племен зарубинецької та черняхівської культур). Саме з цього періоду й розпочинається справжня історія України, історія культури її народу.

Перше тисячоліття нової ери для розвитку української культури було сповнене низкою подій історичної ваги: виникнення Києва – “матері міст руських”; об'єднання східнослов'янських племен і утворення держави – Київської Русі; переможні походи руських князів та розширення державних кордонів; небувале піднесення культури від безпосереднього спілкування з хозарами, половцями, Візантією та іншими народами; і, нарешті, запровадження християнства. Все це разом поставило український народ та його культуру в один ряд з іншими високо розвинутими народами та культурами Європи і світу.

Другий період розвитку української культури припадає на час існування княжої держави – Київської Русі та Галицько-Волинського князівства. Так його й іменуємо: українська культура княжої доби. Держава Київська Русь – могутня ранньофеодальна військово-деспотична імперія, котра нічим не відрізнялася від імперій Каролінгів та Меровінгів, за винятком того, що вона від часу свого виникнення перебрала на себе роль покровителя, мецената і доброчинця культури, стала провідною матеріальною основою її розвою. А запровадження християнства долучило українців до культурно-етичних цінностей, які й понині становлять основу сучасної західної цивілізації. Вони збагатили скарбницю духовного життя українського народу, вивели його культуру на широкі простори світової

цивілізації, поставили в один ряд з найрозвинутішими тогочасними культурами.

Відзначаючи прогресивний поступ культури України-Русі княжої доби, необхідно зазначити, що він супроводжується то колосальними успіхами в державному житті, то драматичними колізіями навколо цієї державності, які здебільшого тут і переважали. Основною причиною такого стану речей більшість дослідників вважають фатальне нерозуміння народом України ще в ті часи ролі і значення національної єдності в суспільному житті, наявність неузгодження особистих інтересів з інтересами держави. Все це негативно позначалося на загальній ментальності українця, зокрема, на національному характері нашого суспільства. Через об'єктивні, та не меншою мірою й суб'єктивні причини, нашому суспільству, починаючи з доби Київської Русі, хронічно не вистачало вищих національних верств, панівної еліти, особливо духовної, інтелектуальної, яка упродовж всієї історії, знову ж таки через ці причини, або омонголювалася, або полонізувалася, або русифікувалася, а за комуністичного тоталітарного режиму ще й набувала "інтернаціонального" характеру.

Українською негативно позначилася монголо-татарська навала XIII – XIV ст., а пізніше – створення на принципах азійської деспотії Російської централізованої держави. Звідси й почалися найгостріші трагедії нашого народу. Важкого, часом непоправного удару українській культурі завдавали повне спустошення цілих регіонів, руйнування культурних центрів, нищення духовної еліти і втрата національної державності, що мали місце в ході монголо-татарської навали і кривавих воєн з турками, татарами, поляками та іншими загарбниками упродовж наступних століть. Культуротворчий процес у цілому гальмувався і деформувався. Відродження національної державності (наприклад, доба Галицько-Волинського князівства) або хоча б її елементів чи автономної політичної організації (Київське удільне князівство у політичній системі Гедиміновичів), як правило, активізувало творчі сили народу, культура, наче птах-фенікс, відроджувалася з попелу, ставала більш всеохопною й оригінальною. Так, через підйоми і спади й відбувався процес розвитку нашої культури княжої доби.

Третій період розвитку української культури припадає на литовсько-польську добу в історії нашого народу. Після втрати власної державності умови для розвитку української культури були неоднаковими в різних регіонах України. Починаючи буквально від кінця монголо-татарської навали і аж до 1569 року (рік Люблінської унії), українські землі поступово переходили під владу Великого князівства Литовського, яке перейняло в нас багато рис адміністративного устрою, основи юридичного права і традицію літописання, що брали свій початок ще з доби Київської держави. Навіть руська мова стала тут офіційною і використовувалась як засіб внутрішнього і зовнішнього спілкування. Та, незважаючи на це, умови для розвитку української культури погіршувалися внаслідок асиміляції української еліти, а

заодно й втрати нею політичних впливів. У Галичині панівні позиції відразу після її загарбання Польщею перейшли до польських феодалів, а в усіх великих містах – до католицьких колоністів-міщан. Таким чином відбувалася ліквідація тих політичних центрів, навколо яких кристалізувалося і виривало культурне життя.

Значення православної церкви почало помітно зростати, вона стала виконувати роль не лише опікуна української культури, а й чинника національної консолідації українського народу. Насаджуваний насильницькими методами католицизм і латинська мова (культура) перетворювались на дедалі стійкіші знаряддя і символи асиміляції, вели в більшості випадків до розриву з вітчизняною культурою, народними традиціями тощо. Латиномовна освіта і навіть творчість стали сприйматися більшістю українців як чужорідні. Склалися умови для подальшого утвердження та поширення “грецької” обрядовості як атрибутики “руської” (української) народності та культури. За таких умов виник і почав міцніти так званий паралелізм у розвитку культури з наступним (щоправда, тимчасовим) переважанням католицизму над православ’ям.

Ситуація почала мінятися, коли православні усвідомили, що не збережуть своїх позицій без реформи церковного життя та оновлення форм культури. Усе це можна було здійснити шляхом розвитку економіки, соціальної та політичної активізації українського народу, особливо міщанства, частини української шляхти, а згодом і козацтва. Так воно й сталося. І вже на середину XVI ст. стало помітним піднесення української культури, яке набрало розмаху приблизно з третьої чверті цього ж століття. Початок національно-визвольної боротьби наприкінці XVI – початку XVII ст. супроводжувався подальшим поживленням культурного розвитку. Поширились гуманістичні ідеї, активізувалися контакти з осередками ренесансної культури. Розвивається шкільна освіта і друкарство. Особливо суттєвим чинником перелому в культурному житті стала діяльність церковних православних братств. Вони розвинулись у принципово новий тип суспільної організації, яка поєднувала функції “православної реформації” з боротьбою за національно-релігійні й станові права та національну культуру. Через братські школи почали поширюватися в Україні засади гуманістичної педагогіки. Полеміка між православними та проунійськими публіцистами стимулювала процеси вдосконалення науки, освіти, мистецтва.

Берестейська церковна унія (1596 р.) надала нового імпульсу культурному життю України. Ініціатори унії не змогли переконати суспільство в тому, що католицька церква грецького обряду не приведе до латинізації (читай – полонізації) культури і втрати українцями їхньої національно-культурної ідентичності. Поживлення суспільно-політичного життя на Наддніпрянщині (національно-визвольні рухи, політична активізація запорізького і реєстрового козацтва) сприяло закріпленню за Києвом ролі провідного культурного центру України. 1615 р. в Києві почала

діяти братська школа, 1616 р. – друкарня Києво-Печерської лаври, 1632 р. – Києво-Могилянська колегія (пізніше академія).

Розвиток української культури в польсько-литовську добу позначений тісною взаємозалежністю та взаємопереплетінням національно-визвольної боротьби і руху за відродження української культури. У ході цього руху не лише формувалися ідеологічні передумови всенародної Визвольної війни, що розпочалась в Україні 1648 р., а й створювалися культурні цінності, які стали основою розвитку української культури протягом наступних століть.

Четвертий період розвитку української культури припадає на козацько-гетьманську добу, яка характеризується новим історичним контекстом, зумовленим закінченням Визвольної війни в середині XVII ст., з одного боку, і поступовим обмеженням, а згодом і втратою автономії Україною наприкінці XVIII ст., з іншого. Визначальним тут виступає фактор національної державності, яка, проіснувавши понад 130 років, все ж таки змогла істотно сформувати спрямованість, характер та інтенсивність культурних процесів в Україні. Цей період у розвитку української культури разом з тим виявився не менш складним і драматичним за попередній щодо умов розвитку культури. По-перше, після приєднання України до Росії царизм став на шлях ліквідації традиційних державно-політичних інститутів – полкового адміністративного устрою, судових органів, гетьманату, поступово замінюючи їх загальноімперськими нормами і порядками. Вкрай негативно на розвиток культури впливала політична розчленованість українських земель. З 1660 р. (початок поділу Війська Запорізького на лівобережне, що орієнтувалося на Москву, і правобережне – з орієнтацією на річ Посполиту – Руїна). Правобережна Україна знову перейшла під владу Речі Посполитої. У складі іноземних держав перебували Галичина (Польща), Північна Буковина (Молдавське князівство), Закарпаття (Угорщина), Слобожанщина та Південь України (Росія). Це нівелювало етнічні особливості культури, перешкоджало оформленню її елементів, характерних для всього українського етносу. Не менший вплив на інтелектуальне середовище справляли постійні війни, що їх вели за українські землі інші держави. Продовжувалися руйнівні напади татар, що тривали до 1796 р. і приносили небачене лихо українському народові.

По-друге, суспільно-політична ситуація, що склалася на той час в усьому світі, особливо в Європі, висувала перед українським суспільством надзвичайно складні об'єктивні потреби. Процеси, пов'язані з дальшим еволюційним поступом феодалізму та зростанням капіталістичного укладу, розвиток ремесла, промислів і поява мануфактур, освоєння нових земель, формування ринкових відносин загальноукраїнського значення – все це разом відповідно позначилося на духовному житті суспільства, вимагало підготовки освічених людей, посилення контактів між окремими регіонами, землями, людьми. Поступово ламалися економічні та політичні перегородки, замкнутість та ізолюваність, властиві добі Середньовіччя.

І все ж, розвиток української культури в цей період виступає як процес послідовний, об'єктивно обумовлений, процес засвоєння та успадкування традицій культури Київської Русі, процес зародження в духовному житті українського народу нових явищ, органічно пов'язаних з впливами ідей гуманізму, Ренесансу, Реформації, а дещо пізніше й бароко та Просвітництва. Йдеться про процеси творення культури нового часу, де ці ідеї та впливи на місцевому, українському ґрунті дали оригінальні зразки інтелектуальних надбань у сфері освіти й педагогіки, наукових знань і книгодрукування, літератури та мистецтва.

Домінантою розвитку української культури цього періоду, починаючи з другої половини XVII ст., є вплив козацтва на неї, що не лише не зменшився, а й перетворився на один із доленосних та визначальних факторів її розвитку. На той час козацтво перетворилося на провідну верству новоствореної держави, завоювало панівні позиції в усіх сферах життя українського суспільства.

П'ятий період розвитку української культури охоплює часовий відтинок у 150 років, років великої неволі нашого народу – від часів зруйнування Гетьманщини і до початку XX століття. Його доцільно поділити умовно на три підперіоди: перший – кінець XVIII – кінець 50-х років XIX ст., що є часом її становлення як новітньої культури з народним демократизмом і народною мовою; другий – 60 – 90-ті роки XIX ст. – час її входження в загальнослов'янський та світовий культурний процес; і третій – початок XX ст. – час утвердження її як великої національної культури світового значення й резонансу. Цей період у розвиткові української культури назвемо періодом національно-культурного відродження. Найяскравіше в процесах творення нової національної моделі культури український народ виявив себе в літературі, історіософії, фольклористиці, етнографії, театрі, образотворчому мистецтві, драматургії. Домінуюча, формотворча роль у цьому процесі належала літературі. Всі види новітньої культури, започатковані “Енеїдою” І. Котляревського, далі розвивалася паралельно з літературою, під її безпосереднім благодіючим впливом. Саме вона, новітня українська література, першою серед інших складових культури, показувала, як треба вирішувати найскладніші проблеми тогочасного духовного життя українського суспільства, утверджувала в його свідомості оптимістичну віру в прийдешнє. Вона, по-перше, нагадувала про самотутнє і яскраве героїчне минуле свого народу, гідне подиву, возвеличення й наслідування; по-друге, розкривала і виявляла могутні потенційні можливості його найдорожчого скарбу – розмовної мови, з якою український народ здобував право, образно кажучи, на життя й на безсмертя; і, по-третє, показувала, як належить на основі народно-первозданних елементів (фольклору, побуту, звичаїв, вірувань, легенд, обрядовості) творити високе професійне мистецтво.

Цей період ще називають періодом тривалої “неволі і переслідувань” української культури, періодом її запеклої боротьби з асиміляторськими заходами російського царизму, польської шляхти, румунських бояр,

угорських феодалів і всевладного австрійського цесарства. Українці відтіснялися цими ворожими силами на периферію культурного прогресу. Продовжувалося розпочате ще в попередні часи висмоктування українських творчих сил іншими культурами, зокрема російською, чому була підпорядкована вся система науки, освіти, культурної політики взагалі часів колоніального режиму.

Розглядаючи цей період у розвиткові нашої культури, слід звернути увагу на те, що українське Відродження – це не копія європейського Відродження, якщо взагалі так можна його назвати. Адже Відродження, що широкою хвилею прокотилося по всіх європейських країнах, у кожній з них мало свою специфіку, свої особливості. Україна в цьому разі не становить винятку. Вона не повторює навіть тих моделей, що мали місце у близьких, слов'янських культурах. А тут, як відомо, існувало кілька моделей національного Відродження: чеська (її підвалини були закладені діяльністю вчених-будителів, наприклад, Данило Адам з Велеславіна); сербська (народною творчістю і фольклористично-науковою діяльністю В. Караджича); польська (романтичною поезією А. Міцкевича). Українське Відродження об'єднує формотворчі сили всіх названих моделей: розвиток народознавства (від М. Цертелева і М. Максимовича до П. Куліша), історіософію (“Історія русів”, М. Маркевич, І. Срезневський, М. Костомаров) і, головним чином, літературу з геніальним поетом Т. Шевченком.

Упродовж XIX і початку XX століття українська культура зробила колосальний крок уперед у своєму розвиткові, виявила свою здатність: по-перше, синтезувати багатовіковий світовий художній процес; по-друге, всім своїм мистецьким арсеналом запропонувати самобутнє вирішення багатьох суспільних, етико-філософських і художніх проблем, які хвилювали людство; по-третє, створити такі художньо-естетичні цінності, які поставили українську культуру на рівень світової. Отже, перейнята гуманістичними ідеями, українська культура XIX – початку XX ст. вивела українську націю на широкий шлях світового історичного поступу, поставила із невідомості й забуття в один ряд з найрозвинутішими націями світу.

Шостий період розвитку української культури є часом нового міжвоєнного та повоєнного поневолення України її східними та західними сусідами й охоплює часовий відтинок від початку XX ст. до кінця 80-х років. Високий ступінь розвитку та історичної зрілості української культури, з яким вона вступила у XX століття, зумовили її активну і плідну участь в загальноєвропейському культурному процесі. Це й сформованість розгалуженої жанрової системи в літературі, демократизація і модернізація мови більшості мистецтв (образотворчого, графіки, скульптури, музики), цілісність загальнонаціонального (Східна і Західна Україна) культурного розвитку, видатні здобутки нашої культури, що збагатили не лише свою, а й європейську художню культуру (українська народна пісня, соціальний роман, імпресіоністична та експресіоністична новела XX ст., театр корифеїв, гуцульське народне мистецтво і багато іншого).

Аналізований тут період розвитку української культури, як і попередній, доцільно поділити на кілька підперіодів, які, у свою чергу, відрізняються один від одного соціально-економічними та політико-психологічними факторами, що суттєво впливали на процеси розвитку нашої національної культури. Незважаючи на неймовірно тяжкі форми національного гніту, переслідування і заборони, позбавлення своєї фундаментальної основи – національної школи з рідною мовою навчання, культурне життя в Україні на початку ХХ століття значно активізується. Виникають художні музеї, архіви, нові бібліотеки, діють засновані на нових засадах мистецькі навчальні заклади, посилюються зв'язки із зарубіжними художніми центрами (Париж, Рим, Мюнхен, Краків). Національно-демократична революція і здобуття Україною національної державності (УНР, ЗУНР), незважаючи на їх поразку від більшовиків у 1919 – 1920 рр., дали потужний історичний імпульс для національно-культурного будівництва навіть за умов обмеженої і затиснутої радянської державності 20-х років (український ренесанс, трагічно обірваний 1929 р.).

Період 30-х – початку 50-х років – часи особливо жорстокого тоталітаризму. Він позначений у суспільному житті України гострими суперечностями, трагічними подіями, породженими антинародною сталінською диктатурою. Наша культура зазнала величезних втрат: загинули сотні талановитих її майстрів, були ліквідовані численні наукові і творчі інституції та заклади. Навіть за таких жахливо нестерпних умов процес розвитку української культури тривав, щоправда, дещо уповільненими темпами. Він не міг зупинитися зовсім хоча б тому, що масова ліквідація неписьменності, створення широкої мережі шкіл та інших культурно-освітніх установ і мистецьких колективів сформували справді зацікавленого споживача культури. Але й цей, надзвичайно слабкий за своїм характером процес, деформувався і спотворювався терористичним режимом, який владно наклав тяжкий прес на наукову думку, примітивізував, засмічував вульгарними світоглядними міфами справу народної освіти, в галузі літератури та мистецтва вів до загального зниження естетичного рівня, фальшування і перекручення життєвої правди, рабського прославлення культу “вождя всіх часів і народів”.

Роки Другої світової війни для значної частини діячів української культури стали періодом творчого піднесення. Антинародна культурна політика в цей час, щоправда, поступилася частково суворій логіці боротьби з ворогом. Саме духовна напруга грізних, вирішальних часів, а також, наголосимо на цьому особливо, вищий ступінь творчої свободи й зумовили це піднесення української культури. У воєнні роки вона збагатилася цілою низкою творів, що увійшли до її класичного фонду, хоч і тут, ніде правди діти, було разом з тим чимало агітаційної поденщини та голої пропаганди.

Із закінченням війни, здавалося, мали б скластися сприятливі умови для подальшого розмаїтого, багатобарвного та інтенсивного художнього процесу. Сприятливі цьому могли б і набутий у воєнне лихоліття досвід, і об'єднання

українських земель у єдиній, хай хоч формальній, державі; проте відомі партійні акції з ідеологічних питань деформували духовне життя суспільства. Незважаючи на те, що українська культура повоєнного періоду мала чимало досягнень, її ідейно-змістове, сюжетне, стильове та емоційне рiчище виявилось досить звуженим і збідненим. На багатьох творах лежав відбиток певної соціалістичної заданості, а не вільного самовиявлення таланту. Партійно-державні “концепції” зводили до остаточного одержавлення культури, піддавали її суворому контролю та некомпетентному керівництву. Після відомих постанов 1946 – 1948 рр. з активного творчого процесу вилучалося багато талановитих представників творчої інтелігенції, сталася остаточна деградація принципів соцреалізму.

У часи так званого розвинутого соціалізму під наростаючим імперським тиском, фальшивими гаслами “нової історичної спільноти” та “єдиної загальнорадянської інтернаціональної культури”, посилюються процеси цілеспрямованої денаціоналізації неросійських народів, потрапляють на межу загибелі національні мови. Все це не могло поставити передову українську інтелігенцію на позиції споглядального, примиренського характеру. Краща її частина розпочинає рух, який успішно переріс у боротьбу за демократичні права й свободи (у тому числі й свободу творчості), за сприятливі умови розвитку національної культури. Це відомі нам рухи “шістдесятників”, “сімдесятників” та “вісімдесятників”. Саме в цей період активізується так звана підпільна або захаяльно-шухлядна культура, творча думка, ідейні пошуки, нагромаджується інтелектуальний потенціал української нації.

Тоталітарний режим, на якому досить стійко трималася одна з найміцніших імперій світу, на кінець ХХ ст. несподівано для багатьох, зазнав краху, вичерпавши всі свої потенційні можливості, виявившись неспроможним дати повні відповіді на жагучі питання сучасної світової історії. Кінець ХХ ст. владно покликав до життя нові імперативи. Ера постіндустріального, надзвичайно інтенсивного розвитку, в який надто стрімко втягується все людство, не сприймає надцентралізованого, державно-бюрократичного управління всіма сферами суспільного життя, виводить його сучасну схему за межі історичного поступу людства. Новими імперативами сучасності стали молоді суверенні держави, що виникли на теренах колишнього СРСР, у тому числі й Україна.

Сьомий період розвитку української культури триває в нових історичних умовах. Це – сучасний період, що охоплює часовий відтинок від кінця 80-х років і по сьогоднішній день. Історичний акт про державну незалежність України (24 серпня 1991 р.) відкрив нові обрії перед українською культурою, яка вперше здобуває можливість творитися й розвиватися як єдина національна культура материка й зарубіжжя. За цих умов з’явилися нові риси, нові характеристики, які дозволяють нам з оптимізмом говорити про майбутнє нашої культури: неабияке розширення меж творчої свободи митця, наявність багатющого творчого досвіду і творчих сил, тенденція до

консолідації національних мистецьких шкіл, широкі й багатоманітні зв'язки з мистецтвом інших народів тощо. Разом із тим, у нову добу посилюються усталені форми зв'язку культури з народом, дедалі чіткіше окреслюється в процесах розвитку української культури широкий спектр шукань більшої естетичної дієвості культури – змістовної, гуманної, емоційної. Попри всі складнощі як об'єктивного, так і суб'єктивного плану, поступово заповнюються “білі” та “чорні” плями в історії української культури, виходять на всенародний виднокіл раніше заборонені та замовчувані її сторінки.

Питання для самоконтролю

1. Назвіть чотири основні значення поняття “культура” в сучасних європейських мовах.
2. Порівняйте сутність визначення поняття культура в античну добу та в середні віки.
3. Як Ф. Шіллер намагався усунути у своїй теорії розбіжності між біологічною та духовною сутністю людини?
4. Визначте як співвідносяться матеріальні та духовні цінності в культуротворенні?
5. Які Вам відомі структурні елементи культури?
6. Назвіть основні функції культури в сучасному суспільстві.
7. Назвіть спільні та відмінні риси традиційної та сучасної культури.
8. Охарактеризуйте сутність та основні риси етнічної та національної культури.
9. Чим відрізняються поняття “українська культура” та “культура України”?
10. Назвіть основні етапи розвитку української культури.

Література

Основна:

1. Бокань В. А. Культурологія : навч. посібник / В. А. Бокань. К.: МАУП, 2003. 136 с.
2. Гаврюшенко О. А. Історія культури : навч. посібник / О.А.Гаврюшенко, В.М.Шейко, Л.Г.Тишевська). К.: Кондор, 2004. 763 с.
3. Зотов В. М. Українська та зарубіжна культура. Словник культурологічних термінів : навч. посіб. для вузів / В. М. Зотов, А. В. Клімачова, В. О. Таран ; Мін-во освіти і науки України, Запоріз. юрид. ін.-т Дніпропетровськ. держ. ун-ту внутр. справ. К.: Центр учб. літ., 2009. 262 с.
4. Історія української культури : навчальний посібник / за ред. : В. П. Мельника, М. В. Кашуби, А. В. Яртися. Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2012. 482 с.
5. Історія української та зарубіжної культури : навч. посібник / За ред. С.М.Клапчука. К.: Знання – Прес, 2007. 358 с.
6. Культурологія : теорія та історія культури : навч. посіб. рек. МОН України / за ред. І. І. Тюрменко. К.: ЦУЛ, 2010. 370 с.

7. Культурологія. українська та зарубіжна культура : навч. посібник / за ред. М.М.Заковича. К.: Знання, 2010. 592 с.

Додаткова:

1. Губерський Л.В. Культура. Ідеологія, Особистість : Методолого-світоглядний аналіз / Л. В. Губерський, В. П. Андрущенко, М. І. Михальченко. – 2-ге вид. К.: Знання України, 2005. 580 с.
2. Огнев'юк В. О., Кравченко П. А. Людина, культура, історія / В. О. Огнев'юк, П. А. Кравченко. К.: "Генеза", 1999. 156 с.
3. Попович М. В. Національна культура і культура нації / М. В. Попович. – К.: Т-во "Знання України", 1991. 64 с.
4. Рижкова С. А. Творення, трансляція, інтерпретація та споживання культури : монографія / С. А. Рижкова, І. В. Кузнецова, І. О. Шевченко ; М-во культури і туризму України, НАКККіМ, ін.-т післядипломн. освіти. К., 2010. 475 с.
5. Універсальні виміри української культури / О. С. Кирилюк [та ін.]; голова редкол. В. А. Рижко; НАН України, Укр. філос. фонд. Одеса: Друк, 2000. 216 с.